

Др Лука Филиповић, научни сарадник
Институт за савремену историју
Београд, Република Србија
filipovic.luka@isi.ac.rs

УДК329.15(497.1)“1968/1969”

Оригиналан научни рад
Примљено: 30. мај 2025.
Одобрено: 17. новембар 2025.

Између пленума и бирократије: улога дискутабилно контрадикторних идеја Едварда Кардеља у дебатама медитеранских комуниста 1968–1969

АПСТРАКТУМ: Чланак презентује резултате истраживања улоге Едварда Кардеља у дебатама које су биле покренуте на крајњој левици у земљама Западне Европе током бурних догађаја 1968 и 1969. године. Циљ овог рада је да допринесе дискусији о оним практичним проблемима ангажовања југословенских теоретичара у расправама европских марксиста, као и о најважнијим питањима оних дебата на европској левици у којима се расправљало о југословенском социјалистичком моделу. Текст је настао на основу анализе југословенских извора, а резултати архивског истраживања доведени су у историјски и друштвени контекст уз помоћ релевантне литературе из различитих области друштвених и хуманистичких наука.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: студентске демонстрације, Савез комуниста Југославије, еврокомунизам, бољшевизам, бирократија, Едвард Кардељ.

Упркос веома развијеној сарадњи између Савеза комуниста Југославије и комунистичких партија Западне Европе шездесетих и седамдесетих година прошлог века, они југословенски теоретичари који су стајали на идеолошким позицијама партије ретко су добијали прилику да активно учествују у дебатама медитеранских марксиста.¹ Један од изузетака представља случај Едварда

1 Лука Filipović, *Evrokomunizam i Jugoslavija 1968–1980* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2023), 61–73; Petar Dragišić, „The Yugoslav Perspective on Eurocommunism in the second half of the 1970s”, *Balkanica*, 1/2022, 301–317.

Кардеља, који је током бурних догађаја 1968. и 1969. године стекао извесну популарност у круговима европских филозофа блиских ставовима крајње левице свог времена. Кардељ је учествовао на бројним међународним семинарима и конференцијама о смеру развоја политичких програма марксистичких организација, писао текстове за партијске листове највећих комунистичких партија изван Источног блока, и држао опширна излагања на оним конгресима на којима су будуће еврокомунистичке партије дефинисале своју нову идеологију.² Ипак, кратак период учешћа у токовима развоја марксистичке теорије у земљама Медитерана био је испуњен честим и острашћеним сукобима који су за повод имали оне Кардељеве ставове које су бројни савременици оценили као контрадикторне, да би се завршио повлачењем Едварда Кардеља у оквиру расправа о унутрашњим проблемима социјалистичке Југославије.³

Током каснијих разговора са члановима руководства Комунистичке партије Италије, Кардељ је у више наврата отворено говорио о томе да је у актуелне токове дебата европских комуниста ушао изненада, стицајем околности, и у тренутку када још увек није у потпуности разумео многа нова питања која су окупирали пажњу различитих левичарских група у земљама Западне Европе, али и у СФРЈ.⁴ С друге стране, потребно је имати у виду да је Кардељ говорио и писао само на начин који није излазио из оквира дефинисаних партијском идеологијом и званичним политикама Савеза комуниста Југославије. Неретко, теоријска одбрана ових политика имала је предност над свим другим аспектима расправа у којима је Кардељ учествовао, па су и брзе промене ових политика нужно изазивале недоследности у ставовима које је јавно презентовао. Најдубље контрадикторности у Кардељевим наступима у земљи и у иностранству полазе од различитих ставова које је партија формирала о истим или сличним идејама у зависности од тога да ли су те идеје испољавали еврокомунисти, побуњени студенти на Сорбони, или пак професори и студенти Филозофског факултета Универзитета у Београду.⁵

- 2 Архив Југославије (АЈ), фонд 507, Савез комуниста Југославије, Комисија за међународне односе и везе, IX, 48/1-429, Извештаји југословенске делегације присутне на XII конгресу КП Италије.
- 3 Истраживач Роберт Милер ће касније означити Кардеља као „главног архитекту” затварања југословенских марксиста у оквиру унутрашњих сукоба у Савезу комуниста Југославије, али и поновног приближавања идеологије и политика југословенске партије совјетском моделу: Robert Miller, „Theoretical and Ideological Issues of Reform in Socialist Systems: Some Yugoslav and Soviet Examples”, *Soviet Studies* 3/1989, 430–448.
- 4 АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-436-455, Стенографске белешке разговора вођених између делегација СКЈ и КПИ, 1969.
- 5 О развоју перцепција југословенских комуниста о расправама вођеним у оквирима еврокомунистичких партија и на ширем спектру крајње европске левице видети: Milivoj Bešlin „The Third Road Policy: Eurocommunism and its Yugoslav assessment”, *Filozofija i društvo* 4/2022, 1037–1054; Bogdan Živković, „Two last encounters between Broz

С друге стране, потребно је поставити питање да ли су, и у којој мери, Едвард Кардељ и његови медитерански савременици могли разумети узроке и домете нових друштвених, политичких и културних феномена којима су присуствовали, и о којима су дискутовали. Историјски и друштвени контекст дебата европских комуниста и представника других покрета крајње левице у којима је Кардељ учествовао био је обликован током оних процеса дугог трајања који су претходили бурним догађајима у Југославији, Европи и у свету 1968. и 1969. године, а које историчар Ерик Хобсбаум назива „невидљивом револуцијом”.⁶ Нови услови живота, настали као последица сталног проширивања политика „државе благостања” током две деценије након Другог светског рата, постепено су мењали друштвене структуре земаља Западне Европе и САД. Аутори каснијих истраживања проценили су да се генерација која је ступила на универзитете у земљама Западног блока крајем шездесетих година XX века може сматрати првим нараштајем у историји човечанства који је стицање високог образовања, али и сталног посла након школовања, могао посматрати у већој мери као масовну појаву него као привилегију.⁷ Последично, створени су неопходни услови за организовано изражавање незадовољства проистеклог из спознаје различитих друштвених неједнакости, што се догодило током појаве првих покрета за грађанска права педесетих година, да би последице истих процеса достигле видљиву кулминацију са великим студентским побунама крајем шездесетих.⁸

and Berlinguer – the epilogue of an alliance” *Balkanica*, 1/2022, 274–300; Luka Filipović „Yugoslav Communists and European Far-Left – From First Supporters of Italian Eurocommunists to Last Allies of French Neo-Stalinists”, *Filozofija i društvo* 4/2023, 591–612.

- 6 Erik Hobsbaum, *Kraj Kulture: Kultura i društvo u XX veku* (Beograd: Arhipelag, 2014), 157–165.
- 7 До данас се у друштвеним и хуманистичким наукама воде дебате покренуте питањем да ли је, и у којој мери, исти феномен био присутан и у државама Источног блока пре кратког, али по трајним последицама значајног периода „економског чуда” послератне индустријализације на Истоку. Ове дебате проистекле су из чињенице да су социјалне политике, програми бесплатног школовања и кампање у циљу омасовљавања образовања представљали обележје политика Совјетског Савеза годинама пре него што су исте политике први пут примењене на Западу, у оквиру кејнзијанских програма које је усвојила Рузвелтова администрација у САД. Међутим, као супротстављени аргумент, намеће се хипотеза да државе Источног блока, укључујући и Југославију, нису могле ни веома радикалним реформама достићи оне резултате које су могле да остваре богате економије Западног блока са преседентним, али пропорционално минималним уступцима у корист прогресивног опорезивања и инвестирања вишкова у социјалне политике, као и програме стипендирања (Francis G. Castles, „Whatever Happened to the Communist Welfare State”, *Studies in Comparative Communism* 3/1986, 213–226).
- 8 За више информација о наведеним историјским процесима дугог трајања који су допринели формирању нових политичких и културних покрета шездесетих година прошлог века видети: Arthur Marwic, *The Sixties: Cultural Revolution in Britain, France, Italy and The United States* (London: A.C.Black, 2011); Hugh McLeod, „The religious Crisis

Стално увећавање финансијске и политичке моћи радничких синдиката у земљама Западне Европе довело је партије крајње левице у веома сложену позицију. С једне стране, комунистичке партије Италије и Француске пролазиле су кроз период непрестаног раста своје популарности и броја чланова, током кога су постале највеће политичке партије опозиције у својим земљама.⁹ Упркос томе, одржавање блиске сарадње са све утицајнијим синдикатима наметало је посвећивање практичним питањима проистеклим из локалних прилика које су се све брже мењале, одвраћајући пажњу највећих комунистичких партија Западног блока од идеалистичких концепција о властитој улози у спровођењу „глобалне револуције” под вођством Комунистичке партије Совјетског Савеза.¹⁰ Истовремено, почетак процеса „дестаљинизације” у Совјетском Савезу, који је спроводила администрације Никите Хрушчова у другој половини педесетих и првој половини шездесетих година, у извесној мери је допринео поновном јачању реформистичких струја комунистичких партија Медитерана.¹¹

Реформистичке струје су већ током првих година након Другог светског рата почеле да дефинишу прве критичке ставове о бољшевизацији својих партија, али су тада наилазиле само на репресивне реакције партијских управа.¹² У другој половини шездесетих година, бројни чланови партијских руководства италијанске, грчке и шпанске партије, као и изванредан број француских комуниста, почели су отворено да испољавају захтеве за реформама партијских политика. Будући еврокомунисти тада су тражили реформе које би укључивале унутрашњу демократизацију и децентрализацију својих партија, као и прекидање традиције усвајања принципа совјетског социјалистичког модела. Уместо тога, свака партија дефинисала би своју идеологију у складу са локалним економским, друштвеним и културним посебностима регије у којој врши своје политичке активности, као и у складу са потребама прила-

of the 60's”, *Modern European History* 2/2004, 205–230; Emille Chabal, „French political culture in the 70's”, *Geschichte und Gesellschaft* 2/2016, 243–256.

- 9 Luigi Graziano, „The Historic Compromise and Constitutional Democracy: Towards a ‚New Democracy’?”, *International Political Science Review*, 3/1980, 345–368; Charles A. Micaud, „Organization and Leadership of the French Communist Party”, *World Politics* 4 (1952), 318–355.
- 10 Silvio Pons, „Stalin, Togliatti and the Origins of Cold War in Europe”, *Journal of Cold War Studies*, 2/2001, 3–27.
- 11 Silvio Pons, „The Rise and Fall of Eurocommunism” in: *The Cambridge History of Cold War*, Vol.3, ed. by Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 45–65.
- 12 Alberto Chilos, „The Long March of Italian Communists from Revolution to Neoliberalism”, *Il Politico*, 1/2010, 99–120.

гођавања околностима новог времена.¹³ Савез комуниста Југославије отворено је подржавао реформистичке струје комунистичких партија Медитерана, да би крајем шездесетих година формирао прве програме пружања финансијске помоћи оним партијама чија су руководства још увек страховала од могућих последица удаљавања из сфере утицаја Комунистичке партије Сојетског Савеза.¹⁴

Одбрана бирократије током студентских протеста 1968. године – Кардељ и сукоби у Комунистичкој партији Француске

Исте друштвене промене које су довеле до јачања реформистичких струја у комунистичким партијама Медитерана створиле су услове за успешну политичку артикулацију незадовољства нових генерација одраслих у време сталног проширивања политика „државе благостања” у земљама Западног блока.¹⁵ Универзитетске побуне које су почеле у Сједињеним Америчким Државама током друге половине шездесетих година убрзо су постале глобални феномен. Студентске демонстрације 1968. године постале су, у различитим тренуцима и другачијим друштвеним стварностима, појава која је везивала велике урбане и универзитетске центре од Париза и Рима, преко земаља Источног блока, до Јапана и Индокине.¹⁶ Демонстрације које су избиле у Београду почетком јуна исте године, и које су се брзо прелиле на универзитете у Загребу и Љубљани, одликовале су се низом локалних посебности које су долазиле из јединствених околности југословенске стварности, као и посебних друштвених и политичких проблема Југославије.¹⁷

Један од оваквих проблема представљао је опстанак различитих облика друштвених неједнакости у систему који је владајућа партија дефинисала као социјалистички. Поред оних разлика које су биле дефинисане класним, родним, верским или идеолошким идентитетом, југословенски студенти нарочито су истицали проблем неједнаког развоја југословенских регија.¹⁸ Борба против корупције у државним и партијским институцијама

-
- 13 AJ, СКЈ, 507-IX, 48/I-427, Припремни материјали за XII конгрес КПИ, развој идеја о *италијанском путу*, 1969.
 - 14 Лука Филипović, „Финансијска политика Савеза комуниста Југославије према комунистичким партијама Италије, Француске, Шпаније и Грчке крајем шездесетих година 20. Века”, *Историја XX века*, 2/2022, 477–494.
 - 15 Andre A. Sant’Ana and Leonard Weller, „The Threat of Communism during the Cold War: A constraint to social inequality”, *Comparative Politics*, Vol.52, No.3 (2020), 359–381.
 - 16 Donatella Porta and Mario Diani, *Social Movements-An Introduction*, (New York: Blackwell Publishing, 1999), 193–248.
 - 17 Bojan Dimitrijević i Luka Filipović, *Anarholiberalizam: Ideologija i služba 1967–1985* (Београд: Архипелаг, 2024), 336–340.
 - 18 Државни Архив Србије (ДАС), Савез комуниста Србије (СКС), Идеолошке комисије,

представљала је један од првих захтева које је формулисао идеолошки разноврстан покрет, који је истовремено укључивао крајње левичаре окупљене око Филозофског, и националну десницу окупљену око Правног факултета Универзитета у Београду.¹⁹ Извештаји службе државне безбедности сведоче да су нарочито значајно место у дискусијама студената и професора Универзитета у Београду заузимала питања непотизма и партијског запошљавања, као и незапослености стручних кадрова. Напослетку, југословенски студенти су, као и њихове колеге у земљама како Западног тако и Источног блока, дигли глас против ауторитарних механизма владавине, али и против оних друштвених норми за које су веровали да доприносе преношењу ауторитарних механизма очувања моћи из локалне заједнице или породице у оквире политичке културе и праксе владајуће партије.²⁰

Едвард Кардељ је још од првих симпозијума југословенских филозофа, на којима су сличне критике изречене још 1964. године постепено формирао теоријску одбрану политика државних институција и Савеза комуниста Југославије, коју је презентовао у својим честим излагањима на седницама партијских тела и у текстовима које је објављивао у партијским листовима.²¹ Убрзо након чувеног Титовог говора од 9. јуна 1968. године и неформалне нагодбе да се проблеми на које је указао студентски покрет постепено решавају, али искључиво у оквирима институција и идеологије Савеза комуниста Југославије, Кардељ је почео да отворено иступа против критичара бирократизма у партијским и државним телима СФРЈ. У овим радовима, Кардељ је изнео многе хипотезе које би могле бити интересантне онима који се баве историјом идеја, али она која му је донела привремену популарност на крајњој левици у Француској односила се на одбрану самог концепта неопходности постојања партијске бирократије, представничког модела самоуправљања и командне хијерархије у државним институцијама.²² Левичарски део студентског покрета, који је био примарна мета Кардељевих филипика, тражио је проширивање концепта самоуправљања до мере која ће захтевати активно учешће свих радника у свим етапама процеса одлучивања у друштвеним предузећима и синдикатима, као и свих грађана у раду партијских и држав-

121-1969-1972, Материјали са седница Комисије за активност на даљој демократизацији друштвено политичког живота.

19 ДАС, БИА, XIII-5, Информације о деловању студената и професора Универзитета у Београду, 1968.

20 ДАС, БИА, XIII-1, О ставовима и захтевима студентског покрета на Универзитету у Београду, 1968.

21 ДАС, СКС, 121-1969-1972, Прилог о симпозијуму филозофа у Врњачкој Бањи, октобар 1964. године.

22 ДАС, БИА, XIII-3, Прилози о догађајима на Филозофском факултету након говора Јосипа Броза Тита, 1968.

них институција. Студенти који су се тада на идеолошком спектру налазили лево од позиција саме партије захтевали су потпуну демократизацију друштвених односа и, последично, довођење самоуправљања у свим друштвеним и државним телима на ниво који ће искључити синдикалне представнике и овлашћења бирократије, а увести пленумски начин одлучивања на свим нивоима, од пољопривредних задруга, преко радничких зборова у фабрикама и терцијарним предузећима, до универзитетских катедри.²³

Кардељ је оштро осудио наведене идеје о проширивању принципа самоуправљања до стварања апсолутне демократије, означивши их као анархистичке и, надамце, идеалистичке концепте који су отишли толико радикално лево да се сада налазе у сукобу са основним постулатима марксистичких филозофија, заснованих на материјалистичком реализму. Још више пажње Кардељ је посветио одбрани улоге бирократије као силе која треба да друштво просвећује и усмерава ка оним вредностима и идејама које воде превазилажењу садашње стварности и стварању марксистичке утопије, наводећи да су злоупотребе моћи партијске номенклатуре ирелевантне у поређењу са њеним општим доприносима прогресивном развоју друштва.²⁴ У својим текстовима који бране улогу партије у прелазном, социјалистичком стадијуму развоја, што води ка „правом комунизму”, Кардељ се позивао на аргументе које је В. И. Лењин изнео у одбрани концепта диктатуре пролетаријата током расправе са Розом Луксембург, која је проценила да ће се идејни концепт диктатуре пролетаријата у пракси претворити у диктатуру партије над пролетаријатом, буде ли партија одбила да стално пролази кроз процесе унутрашње демократизације.²⁵ Кардељева страствена одбрана улоге бирократије привукла је пажњу оних кругова француских комуниста који су се опирали струјама које су захтевале унутрашњу демократизацију Комунистичке партије Француске.²⁶

Убрзо су се преводи Кардељевих текстова нашли на странама оних листова француске партије чије су редакције биле блиске антиреформистичкој

-
- 23 ДАС, БИА, Савезни секретаријат за унутрашње послове (ССУП), Информације о деловању непријатеља са анархолибералних позиција, Историјат настанка анархолиберала, 1985.
- 24 Josip Mihaljević, „Social Inequalities from workers’ perspective in 1960s Yugoslavia”, *Revue D’Études Comparatives Est-Ouest*, 1/2019, 25–51; Elizabeth Balsom, „Yugoslavia’s Way: Self-Management, Decentralization and Differentiation”, *Government and Opposition*, 3/1970, 381–393.
- 25 Božidar Jezernik, „Towards a Socialism With a Human Face”, *Antropologija* 3/2020, 181–204; Milan Petrović, „Student Movements of 1968 – Unfinished Revolution”, *Facta Universitatis* 1/2007, 1–23.
- 26 АЈ, СКЈ, IX, 30/I-213, Информације о неким питањима сарадње са Комунистичком партијом Француске, 1968.

струји француских комуниста, која је још од почетка немира у Београду била укључена у острашћене дебате о југословенском социјалистичком моделу са својим супарницима из реформистичке струје.²⁷ Реформисти су подржали студентске захтеве, али су нарочито афирмативно писали о начину на који је партија успела да интегрише исте захтеве у своје програме, и на тај начин постане једна од ретких партија крајње европске левице која је, макар номинално, стала на страну универзитетског покрета, што француска партија није учинила. С друге стране, аутори који су писали за листове блиске антиреформистичкој струји афирмативно су оценили студентске побуне због инсистирања на питању опстанка класних разлика, које су сматрали недовољно заступљеним у програмима универзитетских покрета у Француској, али су истовремено и користили појаву масовних демонстрација као доказ у расправама током којих су бранили становиште да „посебни социјализам” СФРЈ прикривено садржи исте проблеме којима се бољшевичке партије у Источном блоку отворено баве.²⁸ Међутим, упркос чињеници да су се тренутно налазили у сукобу са Савезом комуниста Југославије, француски антиреформисти срдечно су прихватили Кардељеве тезе о одбрани бирократије, јер су их користили у властитим расправама против оних који су захтевали већи степен демократизације и децентрализације у самој француској партији. Такође, упркос томе што је југословенска партија тада била у сукобу са француском партијом, пре свега са њеним антиреформистичким руководством, Едвард Кардељ је прихватио сарадњу са партијским листовима антиреформистичке струје, а партијска тела Савеза комуниста понудила су финансијску помоћ приликом превођења и објављивања његових дела у Француској.²⁹

Афирмативан став партије о објављивању Кардељевих текстова у Француској оправдан је закључком да Кардељ у својим расправама брани званичну партијску линију, која је постала нарочито магловита управо у перцепцијама како француских комуниста тако и представника студентског покрета, који су тада, према нешто каснијим проценама југословенских аналитичара, посебно наглашавали закључак да је југословенска партија подржала захтеве студената.³⁰ Чинећи то, тврдили су аутори извештаја партијских институција југословенске партије, реформисти у француској пар-

27 АЈ, СКЈ, IX, 30/I-216, Гледања француске левице на студентске демонстрације у СФР Југославији, 1968.

28 АЈ, СКЈ, IX, 30/I-230-260, Извештаји о писању партијске штампе КП Француске о СФР Југославији, 1969.

29 АЈ, СКЈ, IX, 30/I-231, Информације о објављивању текстова Е. Кардеља у часопису КПФ *L'économie politique*, 1968.

30 АЈ, СКЈ, IX, 30/I-211, Анализе предлога редакције *Le nouvelle critique* да Казанова посети СФРЈ, 1968.

тији и побуњени студенти у Паризу изостављају да нагласе кључну разлику у начинима одлучивања о спровођењу истих захтева, оног који су студенти предлагали и оног за који се партија определила. Исти аутори закључили су да се управо Кардељева теоријска одбрана бирократије бави наглашавањем ове битне дистинкције, која ствара разлику између „анархистичког” начина одлучивања у студентском покрету и „социјалистичког” приступа који подразумева да над зборовима радних људи или студентским пленумима постоји институционална, синдикално-представничка, или пак „стручњачка” номенклатура која усмерава развој друштва и брине да оно, у случају проширивања како слобода тако и принципа једнакости у процесу одлучивања, не скрене са „јединог правога” пута којим га води партија.³¹

Подршка раним еврокомунистима и пленумском руковођењу – Кардељ на XII Конгресу Комунистичке партије Италије

Када су италијански комунисти најавили одржавање великог конгреса у Болоњи током фебруара 1969. године, који је за циљ имао да одреди нову партијску идеологију, Савез комуниста Југославије нашао се међу првим партијама крајње левице у Европи и свету које су подржале ову одлуку Комунистичке партије Италије. У том тренутку италијанска и совјетска партија биле су у сукобу, који је за повод имао критике што су италијански комунисти упутили совјетском државном и партијском руководству након почетка војне интервенције у Чехословачкој 1968. године.³² Југословенски комунисти су тада интензивно улагали финансијске ресурсе своје државе и међународни утицај своје партије како би пружили подршку италијанским комунистима у сукобу са совјетском партијом, и како би покушали да подстакну додатна проширивања већ започетих реформи политика Комунистичке партије Италије.³³ Аутори извештаја Одељења за међународне односе и везе Савеза комуниста Југославије проценили су да дефинисање нове партијске идеологије Комунистичке партије Италије представља пресудни тренутак у процесу удаљавања марксистичких партија Медитерана из сфере утицаја совјетске партије.³⁴

Годинама уназад, током својих све чешћих и опширнијих разговора, југословенски комунисти су изражавали срдачну подршку реформистичком курсу италијанске партије, и тражили сличности између реформи које је ита-

31 АЈ, СКЈ, IX, 30/I-257, Извештај о неколико нових публикација о самоуправљању објављених у Француској, 1969.

32 АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-427, Неки значајни ставови КПИ поводом интервенције у Чехословачкој, 1969.

33 АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-432, Анализа предлога о финансијској помоћи КПИ, 1969.

34 АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-429, Извештаји о XII Конгресу КПИ, оцене конгреса КПИ, 1969.

лијанска партија планирала да спроведе и оних које је Савез комуниста Југославије спроводио од друге половине педесетих година, а нарочито након VIII конгреса СКЈ 1964. године.³⁵ Након што је XII Конгрес КПИ у Болоњи 1969. године формално усвојио нову партијску идеологију, југословенски и италијански комунисти постепено су стварали наративе о заједничкој историји развоја реформистичког курса две партије, које су користили да објасне све већу сличност својих ставова, потпуно занемарујући различите околности и историјске контексте формирања оваквих ставова, а самим тим и значајне разлике које су и даље постојале између идеологија и пракси две најутицајније партије крајње левице у Европи изван Источног блока.³⁶ Једна од занемарених разлика у доминантним ставовима две партије односила се управо на италијански концепт изградње друштва и државе без „партије водиле”, који је подразумевао стално проширивање унутрашње демократизације и децентрализације Комунистичке партије Италије. Даље проширивање овлашћења локалних партијских одбора и „самоуправног” начина одлучивања би, у идеалистичким концепцијама будућности италијанских комуниста, с временом постало модел за уређење осталих политичких партија и свих државних институција, након што даљи развој политика „државе благостања” доведе до степеног преласка из капиталистичке стварности у марксистичку утопију.³⁷

Едвард Кардељ, који је предводио југословенску делегацију присутну на XII Конгресу Комунистичке партије Италије у Болоњи 1969. године, приликом разговора са представницима италијанске партије, као и током свог конгресног излагања, нарочито је нагласио своје процене да усвајање новог концепта државе без „партије водиле” од стране италијанских комуниста представља важан тренутак у историјском развоју марксистичких идеологија и партија Европе и света. Кардељ је уложио нарочите напоре да истакне сличности напора италијанских комуниста у циљу проширивања унутрашње демократизације и децентрализације партије и југословенског модела самоуправљања.³⁸ Приликом излагања која је у различитим при-

35 АЈ, КПП, I-3-a/44-25, Посета делегације КПИ на челу са генералним секретаром Палмиром Тољатијем, 1964; АЈ, КПП, I-3-a/44-37, Пријем генералног секретара КПИ Луиђија Лонга, јануар 1967; АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-392-426, Стенографске белешке разговора са представницима КП Италије, 1968.

36 АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-432, Стенографске белешке разговора Стана Доланца са Антонијем Минучијем, 1969; АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-438, Белешке разговора В. Бакарића и С. Доланца са А. Косутом, 1969.

37 АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-415, Информације о неким значајним ставовима Комунистичке Партије Италије, 1968.

38 АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-436-437, Информације о разговорима са Берлингером, Лонгом, Пајетом и Галуцијем, 1969.

ликама одржао током конгреса у Болоњи и гостовања на италијанским телевизијама и, у још већој мери, током неформалних разговора са члановима руководства италијанске партије, Кардељ је посебно истицао предности демократског одлучивања у локалним партијским одборима Комунистичке партије Италије, проширивања њихових овлашћења, као и свих реформи усмерених према повећању степена њихове независности од бирократских институција италијанске партије.³⁹ Дакле, Кардељ је, у временском размаку од само неколико месеци, стекао извесну популарност међу представницима антиреформистичке струје француске партије теоријском одбраном друштвене улоге партијске и државне бирократије, а недуго затим ентузијастично подржао изречене намере италијанских комуниста да следе управо онај смер реконструкције процеса одлучивања у партији који су значајни делови студентског покрета у СФРЈ дефинисали као начин на који би југословенска партија требало да реформише своје унутрашње структуре.

Током каснијих сусрета са делегатима италијанске партије, бројни чланови руководства југословенске партије понављали су Кардељев закључак да управо стално проширивање самоуправљања представља кључну разлику између партија чије идеологије припадају скупу идеологија демократског социјализма и оних партија које и даље следе бољшевички социјалистички модел, па бране неприкосновеност ауторитета централне партијске или државне бирократије у процесу одлучивања.⁴⁰ Упитно је и колико је значајна била Кардељева улога у усмеравању развоја доминантних ставова партијског руководства и дефинисању званичних ставова југословенске партије о овом питању. Југословенски комунисти испољавали су сличне ставове и приликом ранијих разговора са представницима италијанске партије, вођених током 1967. и 1968. године. На основу анализираних извора, могло би се закључити да су представници Савеза комуниста Југославије након Кардељевих излагања у Болоњи само почели да се позивају на стручни ауторитет познаваоца марксистичке теорије, какав су југословенски комунисти приписивали Кардељу у дискутабилно већој мери него европски марксисти.⁴¹ На основу тога могло би се закључити да је Кардељ у својим излагањима приликом боравка у Болоњи и каснијим текстовима теоријски артикулисао оне ставове југословенских комуниста који су већ представљали неформалну „партијску линију”, па да је тек на тај начин посредно доприносио проширивању утицаја који су овакви

39 АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-429, Извештај о боравку делегације СКЈ на конгресу КПИ у Болоњи, фебруар 1969.

40 АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-432, Стенографске белешке разговора Стана Доланца са Антонијем Минучијем, 1969; АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-438, Белешке разговора В. Бакарића и С. Доланца са А. Косутом, 1969.

41 АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-429, Извештаји о XII конгресу КПИ, оцене конгреса КПИ, 1969.

ставови имали на формирање званичних партијских политика према еврокомунистичким партијама.⁴²

Такође, упоређивањем случаја односа руководства југословенске партије према реформама у Комунистичкој партији Италије и ставова истих партијских структура према захтевима студентског покрета у земљи, могло би се закључити да југословенска партија није прихватала да сама спроводи исте оне реформе које је подржавала у случају других партија. Међутим, не треба губити из вида ни могућност да је контрадикторност у наведеним ставовима Савеза комуниста Југославије и, последично, водећег партијског стручњака за питања марксистичке полемике Едварда Кардеља, произилазила из прећутних неслагања око питања мере до које треба спроводити реформе. Наиме, резултати бројних историјских истраживања указују да су програми југословенске партије у овом периоду заиста следили реформистички курс, иако размере примене ових програма у пракси и даље остају предмет расправа, и да југословенска партија током друге половине шездесетих и раних седамдесетих година заиста јесте била најближа оним идеалима који су били заједнички како раним италијанским еврокомунистима тако и ауторима захтева бројних универзитетских покрета у Европи и у свету.⁴³

Расправе чланова идеолошких комисија Савеза комуниста Србије указују да је од 1968. до 1972. године републичко руководство у више наврата проширивало програме који су били осмишљени у циљу увећања аутономије и овлашћења локалних самоуправа, проширивања броја активних учесника у процесима одлучивања у оквиру партијских тела, и покретању јавних дебата око значајних друштвених питања на нивоима локалних заједница у СР Србији.⁴⁴ Сведочанства југословенских аналитичара који су

42 Притом, потребно је напоменути да су представници Савеза комуниста Југославије, приликом сусрета са италијанским комунистима који су уследили непосредно након конгреса у Болоњи, у више наврата наглашавали да је XII конгрес само формално дефинисао оне идеје најутицајнијих струја италијанских марксиста које су се годинама постепено развијале у оном смеру који се приближавао реформистичким идејама тадашњег руководства Савеза комуниста Југославије (АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/1-432, Анализа два предлога која је Ђанкарло Пајета изнео током боравка у Београду, априла 1969. године).

43 О унутрашњим сукобима у партијским структурама Савеза комуниста Југославије и њиховом утицају на еволуцију партијских политика и идеологије видети: Бојан Димитријевић, *Ранковић: други човек* (Београд: Вукотић медиа, 2020), Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2022), Срђан Цветковић, *Отпор комунистичком режиму у Србији 1941–1991* (Београд: Catena Mundi, 2021), Laslo Sekelj, *Jugoslavija, struktura raspadanja* (Београд: RAD, 1990), Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita: Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XIX–XX vek)* (Београд: Dan Graf, 2015).

44 ДАС, СКС, Идеолошке комисије, 121-1969-1972, Материјали са седница Комисије за активност на даљој демократизацији друштвено политичког живота.

састављали извештаје о ставовима студентског покрета за потребе одељења службе државне безбедности показују да су аутори ових извештаја стално покушавали да одреде меру реформистичког ентузијазма студената која превазилази очекиване границе поверења у реформистички курс саме партије.⁴⁵ Напоследку, током разговора са представницима италијанске партије вођених током 1967. године, Јосип Броз Тито и његови најближи сарадници отворено су говорили о својим намерама да у блиској будућности значајно прошире реформистичке програме Савеза комуниста Југославије управо у сфери унутрашње демократизације и децентрализације. У више наврата, они су наглашавали процене да је италијанска партија, стицајем околности, у стању да муњевитом брзином пређе пут од бољшевизма до крајњег демократског социјализма, који ће само формализовати након што дефинише нову идеологију, што југословенска партија, која мора да руководи државом, не може учинити, упркос готово две деценије дугој предности у напуштању бољшевичког ауторитаризма.⁴⁶

Извештаји аналитичара који су анализирали идеолошка кретања међу дисидентским групама у СФРЈ указују да је потребно поставити питање у којој мери је управо страх руководства југословенске партије да ће реформистичке тенденције отићи предалеко, до мере у којој могу да угрозе очување властитих позиција моћи, са којим су се југословенски комунисти суочили током студентских и других демонстрација крајем шездесетих и почетком седамдесетих година прошлог века, допринео постепеном напуштању реформистичког курса.⁴⁷ С друге стране, не треба губити из вида ни да је политика селективне подршке реформистичким тенденцијама у другим партијама ишла на руку партијским интересима Савеза комуниста Југославије, који су следили државне интересе СФРЈ. Последице, чини се мало вероватним да би југословенски комунисти, након што су формирали политике пружања финансијске подршке оним реформама италијанских комуниста које су водиле њиховом удаљавању од совјетског утицаја а приближавању југословенској партији, доследно испољавали неслагања са мером демократизације коју су предвиђале реформе политика италијанске партије, и отворено истицали разлике у планираним донетима практичне примене југословенског и италијанског концепта самоуправљања.

45 ДАС, БИА, XIII-1, О ставовима и захтевима студентског покрета на Универзитету у Београду, 1968.

46 АЈ, КПР, I-3-a/44-37, Пријем генералног секретара КПИ Луиђија Лонга, јануар 1967; АЈ, КПР, I-3-a/44-38, Извештаји о посети делегације КП Италије на челу са генералним секретаром, Луиђијем Лонгом, август 1967.

47 ДАС, БИА, ССУП, Информације о деловању непријатеља са анархолибералних позиција, 1985.

Кардељ и Кариљо – проблеми разумевања улоге државе у развоју друштва

Према теорији о идеологијама Карла Манхајма, идеологију дефинише заједничка особина постојања идеје о превазилажењу тренутне стварности у циљу стварања одређене форме утопије.⁴⁸ Тек на самом крају Хладног рата и током последње деценије XX века развила се неолиберална идеја о садашњости као несавршеној, али најсавршенијој од свих стварности, дакле утопији по нужности, која је утицала на постмодернистичку деконструкцију у друштвеним наукама и фукујамистичку мисао у историографији. Бројне студије указују да су пре појаве ове идеје савременици „века колективних идеологија” имали готово стално присутну и прећутно подразумевану свест о томе да се коначни исходи њиховог политичког деловања у садашњости могу спознати тек у релативно далекој будућности, али и да садашња уверења треба прилагођавати очекиваним исходима.⁴⁹

Последично, једно од најважнијих питања око којих се еврокомунисти и њихови југословенски савезници у сфери односа комунистичких партија Европе нису слагали, било је питање мере у којој је тадашње стање развоја унутрашње демократизације ових партија, које је било виђено као модел за демократизацију друштва, различито од идеалног случаја, ка чијем коначном постизању је требало усмеравати тадашње политике.⁵⁰ Југословенски комунисти дефинисали су систем који су градили као социјалистички, дакле као прелазну фазу ка марксистичкој утопији, док су еврокомунисти тек дефинисали политике за које су веровали да могу допринети успостављању социјалистичког система у капиталистичким државама. Оваква позиција отворала је еврокомунистима простор слободе за идејно експериментисање и замишљање идеалних модела државног и, напослетку, друштвеног уређења,

48 Richard Cox, „Karl Mannheim’s Concept of Ideology”, *Revue européenne des sciences sociales* 4/1979, 209 – 222.

49 Carlo Mongardini, „Ideological Change and Neoliberalism”, *International Political Science Review* 3/1980, 309–322; Torbjørn Knutsen, „Fukuyama, Neoliberalism and the End of History Debate”, *Bulletin of Peace Proposals* 1/1991, 75–89; Maurice Cottier, „How historians should approach the history of neoliberalism?”, *Journal of Modern European History* 4/2019, 402–406.

50 Интересантно је приметити да су представници југословенске партије неретко пронашли више разумевања за проблеме примене својих политика у пракси током разговора са италијанским социјалистима, који су били мање радикални и од италијанских комуниста. У исто време када је отворено подржавао даљу дерадикализацију ставова Комунистичке партије Италије, вођа италијанских социјалиста Пјетро Нени, приликом сусрета са Јосипом Брозом Титом, отворено је изражавао разумевање према југословенском схватању да превише брзе реформе могу угрозити позицију Савеза комуниста Југославије у земљи, доводећи до даљег јачања опозиције (АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-435, Стенографске белешке разговора Јосипа Броза Тита са Пјетром Ненијем, 1969).

док су југословенски комунисти били стално приморани да бране идеју о исправности оних политика које су спроводили управљајући државом. Из наведеног је произилазило и неслагање које ће постати видљиво савременицима тек у другој половини седамдесетих година, када су еврокомунисти почели да дефинишу државе које нису водили као средства постизања идеалног друштва, а југословенски комунисти да све интензивније поричу постојање друштвених проблема у држави којом су управљали.⁵¹

Поједине разлике у дотадашњем развоју теоријске мисли Едварда Кардеља и Сантјага Кариља, тадашњег заменика генералне секретарке Комунистичке партије Шпаније, Долорес Ибарури, постале су евидентне већ током првих посета Ибарури и Кариља Југославији, приликом разговора о проширивању сарадње југословенске и шпанске партије 1965. и 1967. године.⁵² Ипак, до првог великог разилажења у ставовима два позната учесника марксистичких расправа шездесетих и седамдесетих година дошло је тек након саветовања комунистичких партија Европе у Москви 1969. године, током кога је избио сукоб представника шпанске и совјетске партије, након чега је руководство шпанске партије почело отворено да говори о теоријским припремама за дефинисање нове партијске идеологије.⁵³ У исто време када су француски комунисти напуштали расправе о југословенском социјалистичком моделу, током којих су се неретко позивали на Кардељеве ставове о бирократији, Кариљо је отишао још даље од италијанских и шпанских реформиста у радикализацији својих критичких ставова о ауторитарним тенденцијама које везују комунистичке бирократије са њиховим капиталистичким супарницима. Међутим, извештаји партијских институција Савеза комуниста Југославије не сведоче да је због тога дошло до сукоба, нити до отвореног разилажења у ставовима шпанских и југословенских комуниста, па чак ни да су Кардељ и Кариљо барем привремено изменили своје уобичајено срдачне односе и афирмативне ставове које су изражавали о доприносу оног другог развоју марксистичких дискусија у Европи и свету.⁵⁴ Касније објављени текстови Сантјага Кариља указују да би тек средином седамдесетих година даљи развој теоријске мисли Кардеља и Кариља достигао тачку у којој би њихови погледи могли изгледати као непомирљиви, да се о њима расправљало.

-
- 51 АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-527-536, Анализе разговора са представницима КПИ о друштвеној и политичкој ситуацији у Италији, Југославији и другим земљама Медитерана, 1972.
 - 52 АЈ, КПР, I-3-a/110-3, Информације о пријему генералне секретарке КПШ Долорес Ибарури и њеног заменика, Сантјага Кариља, код Јосипа Броза Тита на Бриониима, 1965.
 - 53 АЈ, КПР, I-4-b/7, Извештај о саветовању комунистичких партија у Москви, 1969.
 - 54 АЈ, СКЈ, 507-IX, 122/I-113, Анализа предлога о пружању финансијске помоћи Комунистичкој партији Шпаније, 1972.

Међутим, оно што је могло промаћи југословенским и шпанским комунистима, тада окупираним питањем шта чинити на пољу формирања нових иницијатива партија европске левице након пада диктатура крајње деснице на Медитерану, није промакло бранитељима бољшевичког модела у Комунистичкој партији Француске. Француски антиреформисти су са готово религијским зилотизмом читали и преводили текстове других марксистичких филозофа, и отворено говорили о томе како је неуморност у страственом бављењу тривијалним разликама део наслеђа совјетских теоретичара на које су поносни.⁵⁵ Иако у овим тренуцима Кардељеви ставови већ одавно нису више били предмет актуелне дебате, чак ни у партијској штампи француских комуниста, француски антиреформисти приметили су да је шпанска партија, са којом је Савез комуниста Југославије у веома срдчним односима, отишла и даље од других еврокомунистичких партија у својим идејама о државним апаратима као о нужно репресивним механизмима, чак и у случају оних система које владајуће партије дефинишу као социјалистичке.⁵⁶

Своја тезе о улози државе у еволуцији будућег друштва Сантјаго Кариљо је коначно уобличио у књизи *Еврокомунизам и држава*, објављеној 1976. године, о којој су се аналитичари ангажовани од стране југословенске партије изразили веома похвално. Генерални секретар шпанске партије проценио је да национална држава, са наслеђем либералног институционализма, који су и социјалистички системи наследили након комунистичког преузимања власти, још увек може послужити у циљу стварања онаквог друштва каквом неће бити потребна држава у традиционалном значењу овог појма.⁵⁷ Како би било могуће да „архаично” законодавство и бирократски апарати постану средства еволуције целог друштва ка форми марксистичке утопије, државу је, према Кариљовом схватању, неопходно преузети изнутра.⁵⁸ Због тога су етички оправдани и „историјски компромиси” комуниста са другим политичким партијама, уколико су они остварени под таквим условима какви воде целу политичку културу и институционалне праксе у онаквом смеру какав води спором, али остваривом грађењу нове друштвене стварности. Међутим, с приближавањем новој стварности нестаће потребе за државом у оном смислу у коме је она до сада постојала. Стога, превазилажење капиталистичке стварности на начин који је остао недостижан бољшевичким партијама, кроз по-

55 АЈ, СКЈ, IX, 30/1-257, Извештај о неколико нових публикација о самоуправљању објављених у Француској, 1969.

56 АЈ, СКЈ, IX, 30/1-255, Информације о значајним ставовима руководства Комунистичке партије Француске, 1969.

57 Oscar Garcia Augustin, „Podemos, Sumar and the return of the Eurocommunism: the real, the radical and the populist left”, *Soundings* 1/2024, 20–38.

58 Santiago Carrillo, *Eurocommunism and the State* (Westport: Lawrence Hill and Co, 1978). 11–26.

степену еволуцију целог друштва и његове политичке културе, подразумева неизбежност нестанка саме државе пред дугим процесима њене унутрашње демократизације.⁵⁹

С друге стране, у баш тада формираним ставовима Савеза комуниста Југославије, опстанак државе представља предуслов еволуције друштва. За разлику од шпанских марксиста Кариљове школе мишљења, који виде пут према утопији у постепеном приближавању институционалног, стручњачко-бирокуратског и/или представничког начина одлучивања начелима директне и локалне демократије, југословенски комунисти све интензивније виде опстанак државе као гарант ових тековина.⁶⁰ На извештајан начин, ова идеја представља коначну форму Кардељеве тезе о неопходности задржавања једнопартијског система и његових бирокуратских институција, упркос чињеници да историјска истраживања указују да су у овом тренутку Кардељеве теорије чак и у круговима југословенских комуниста постепено губиле значај који су имале крајем шездесетих година. Многи фактори могли су утицати на овакав развој става југословенских комуниста о неопходности опстанка државе, једнопартијског система и његове бирокуратије, који су представници југословенске партије током друге половине седамдесетих година почели све чешће да наглашавају приликом својих разговора са еврокомунистима. Када говоримо о историјском контексту развоја наведених ставова југословенских комуниста, потребно је имати у виду да еволуција Кардељеве тезе о неопходности опстанка бирокуратије, партије и државе достиже свој врхунац у перцепцијама његових теоријских настављача управо у тренутку када се партија суочава са последицама унутрашње кризе и бурним догађајима у Југославији.⁶¹ Суочавање са новим таласом унутрашњих сукоба у партији почетком седамдесетих година било је праћено појавом страха југословенских комуниста од појаве етничких тензија и успона популарности како нових на-

59 Што не искључује могућност проласка кроз прелазно стање диктатуре пролетаријата, око чега се водила велика дебата на европској левици након револуције у Русији, али искључује концепт једнопартијског система где „партија водиља” наслеђује репресивне механизме прошлих власти и система (а неке и унапређује). Овакав концепт улоге партије у постепеном преузимању, а затим и демократизацији државног апарата до његовог разграђивања и еволуције представља, према каснијим анализама, покушај Кариља и руководства шпанске партије да превазиђу кључно питање расцепа на крајњој европској левици и у шпанској партији уочи свог повратка на политичку сцену у земљи током процеса политичке транзиције у Шпанији (Jose Faraldo, „Entangled Eurocommunism: Santiago Carrillo, the Spanish Communist Party and the Eastern Bloc during the Spanish Transition to Democracy 1968–1981”, *Contemporary European History* 4/2017, 647–668).

60 ДАС, СКС, 144, 1972–1974, Комисија за идејни рад и идеолошко образовање, Стенографске белешке са седница.

61 АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-527-536, Анализе разговора са представницима КПИ о друштвеној и политичкој ситуацији у Италији, Југославији и другим земљама Медитерана, 1972.

ционалних струја тако и различитих облика либерализма и идеологија шездесетосмашке левице. Сукоби који су пратили доношење новог устава СФРЈ 1974. године могли су само допринети да приоритет бројних југословенских комуниста постане очување какве-такве заједничке државе и тренутног система.⁶² Ови фактори могли су само убрзати већ започете процесе напуштања реформистичког курса у самој партији, што ће продубити и разлике у ставовима између југословенске и еврокомунистичких партија.

Теоријске контрадикторности и интереси партије

Случај кратког али врло активног учешћа Едварда Кардеља у дебатама медитеранских комуниста крајем шездесетих година сведочи о условљености развоја марксистичке мисли извесног броја југословенских теоретичара државним интересима и ставовима владајуће партије. Они југословенски мислиоци који су били блиски Савезу комуниста Југославије, или обављали високе партијске функције, неретко су се сами одлучивали да прилагођавају своје ставове императивима одбране званичних партијских политика и ставова. Позицију Едварда Кардеља, али и других југословенских комуниста који су покушавали да учествују у дебатама на крајњој европској левици, додатно је отежавала чињеница да југословенска партија многе своје ставове није дефинисала на начин који би био близак правцу развоја идеологија које су дефинисале партије Источног блока, али ни на начин на који су их дефинисале све утицајније реформистичке струје комунистичких партија Медитерана.

Медитерански марксисти нису били у великој предности у односу на југословенске теоретичаре само због веће доступности релевантне литературе, разноврснијих могућности за школовање на престижним универзитетима у земљама Западне Европе или Совјетском Савезу, већ и због постојања деценијама дугих традиција вођења опширних теоријских дебата у својим партијама. Еврокомунистичке партије, иако су дуго играле улогу утицајних партија у политичком животу својих земаља, никада нису дошле на власт, па се ни еврокомунистички аутори нису суочили са оним тешкоћама стављања својих теоријских идеја на тест праксе, са којима су се суочавали југословенски комунисти. С друге стране, противљење ставовима партијске дирекције у случају еврокомуниста могло је значити само избацивање из партије или остракизам у локалним левичарским круговима, док је у случају југословенских марксиста критиковање државних политика могло довести до значајно озбиљнијих последица по ентузијастичне критичаре.

62 ДАС, БИА, ССУП, Информације о деловању непријатеља са анархо-либералних позиција, Историјат настанка анархолиберала, 1985.

Случај Едварда Кардеља је посебан управо због тога што Кардељ није био један од оних југословенских аутора који су само морали пазити да не скрену са „партијске линије” како би могли неометано да учествују у сложеним токовима савремених дискусија на европској левици, већ је и сам активно доприносио дефинисању исте „партијске линије”. На претходно анализираним примерима Едварда Кардеља, може се приметити да разлике у ставовима које је Кардељ формулисао у размацима од само неколико месеци нису биле увек контрадикторности које полазе са различитих крајева идеолошког спектра левнице, већ су у већој мери потицале од питања мере у којој је Кардељ подржавао једну односно другу школу мишљења на крајњој европској левици. Оваква позиција повећавала је Кардељев маневарски простор у погледу балансирања између левичара наклоњених большевичком моделу и оних наклоњених еврокомунистичком, али је истовремено могла допринети да Кардељеве идеје веома брзо изгледе из перцепција водећих европских марксиста након што су се ове две струје трајно удаљиле.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Augustin, Oscar Garcia. „Podemos, Sumar and the return of the Eurocommunism: the real, the radical and the populist left”, *Soundings* 1/2024, 20–38.
- Balsom, Elizabeth. „Yugoslavia’s Way: Self-Management, Decentralization and Differentiation”, *Government and Opposition*, 3/1970, 381–393.
- Bešlin, Milivoj. „The Third Road Policy: Eurocommunism and its Yugoslav assessment”, *Filozofija i društvo* 4/2022, 1037–1054.
- Bešlin, Milivoj. *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*. Novi Sad: Akademaska knjiga, 2022.
- Castles, Francis G. „Whatever Happened to the Communist Welfare State”, *Studies in Comparative Communism* 3/1986, 213–226. Marwic, Arthur. *The Sixties: Cultural Revolution in Britain, France, Italy and The United States*. London: A.C.Black, 2011.
- Chabal, Emille. „French political culture in the 70’s”, *Geschichte und Gesellschaft* 2/2016, 243–256.
- Chilosi, Alberto. „The Long March of Italian Communists from Revolution to Neoliberalism”, *Il Politico*, 1/2010, 99–120.
- Cottier, Maurice. „How historians should approach the history of neoliberalism?”, *Journal of Modern European History* 4/2019, 402–406.
- Dimitrijević Bojan i Luka Filipović, *Anarholiberalizam: Ideologija i služba 1967–1985* Beograd, Arhipelag, 2024, 336–340.
- Dragišić, Petar. „The Yugoslav Perspective on Eurocommunism in the second half of the 1970s”, *Balkanica*, 1/2022, 301–317.
- Faraldo, Jose. „Entangled Eurocommunism: Santiago Carrillo, the Spanish Communist Party and the Eastern Bloc during the Spanish Transition to Democracy 1968–1981”, *Contemporary European History* 4/2017, 647–668.

- Filipović Luka. „Yugoslav Communists and European Far-Left – From First Supporters of Italian Eurocommunists to Last Allies of French Neo-Stalinists”, *Filozofija i društvo* 4/2023, 591–612.
- Filipović, Luka. „Finansijska politika Saveza komunista Jugoslavije prema komunističkim partijama Italije, Francuske, Španije i Grčke krajem šezdesetih godina 20. Veka”, *Istorija XX veka*, 2/2022, 477–494.
- Filipović, Luka. *Evrokomunizam i Jugoslavija 1968–1980*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2023.
- Graziano, Luigi. „The Historic Compromise and Constitutional Democracy: Towards a New Democracy?”, *International Political Science Review*, 3/1980, 345–368.
- Hobsbaum, Erik. *Kraj Kulture: Kultura i društvo u XX veku*. Beograd: Arhipelag, 2014.
- Jezernik, Božidar. „Towards a Socialism With a Human Face”, *Antropologija* 3/2020, 181–204.
- Knutsen, Torbjørn. „Fukuyama, Neoliberalism and the End of History Debate”, *Bulletin of Peace Proposals* 1/1991, 75–89.
- McLeod, Hugh. „The religious Crisis of the 60’s”, *Modern European History* 2/2004, 205–230.
- Micaud, Charles A. „Organization and Leadership of the French Communist Party”, *World Politics* 4 (1952), 318–355.
- Mihaljević, Josip. „Social Inequalities from workers’ perspective in 1960s Yugoslavia”, *Revue D’Études Comparatives Est-Ouest*, 1/2019, 25–51.
- Miller, Robert. „Theoretical and Ideological Issues of Reform in Socialist Systems: Some Yugoslav and Soviet Examples”, *Soviet Studies* 3/1989, 430–448.
- Mongardini, Carlo. „Ideological Change and Neoliberalism”, *International Political Science Review* 3/1980, 309–322.
- Perović, Latinka. *Dominantna i neželjena elita: Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji XIX-XX vek*. Beograd: Dan Graf, 2015.
- Petrović, Milan. „Student Movements of 1968 – Unfinished Revolution”, *Facta Universitatis* 1/2007, 1–23.
- Pons, Silvio. „Stalin, Togliatti and the Origins of Cold War in Europe”, *Journal of Cold War Studies*, 2/2001, 3–27.
- Pons, Silvio. „The Rise and Fall of Eurocommunism” in: *The Cambridge History of Cold War*, Vol.3, ed. by Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, 45–65.
- Porta Donatella and Mario.Diani, *Social Movements-An Introduction*, (New York: Blackwell Publishing, 1999), 193-248.
- Sant’Ana, Andre and Leonard Weller, „The Threat of Communism during the Cold War: A constraint to social inequality”, *Comparative Politics*, Vol.52, No.3 (2020), 359-381.

Santiago Carrillo. *Eurocommunism and the State*. Westport: Lawrence Hill and Co, 1978.

Sekelj, Laslo. *Jugoslavija, struktura raspadanja*. Beograd: RAD, 1990.

Živković, Bogdan. „Two last encounters between Broz and Berlinguer – the epilogue of an alliance” *Balkanica*, 1/2022, 274– 300.

Димитријевић, Бојан. *Ранковић: други човек*. Београд: Вукотић медиа, 2020.

Цветковић, Срђан. *Отпор комунистичком режиму у Србији 1941–1991*. Beograd: Catena Mundi, 2021.

Luka Filipović

*Between Bureaucracy and Plenum:
The Role of Edvard Kardelj's Disputably Contradictory Attitudes
in Debates of Mediterranean Marxists 1968–1969*

Summary

Amidst the passionate debates of the European Marxists that followed student uprisings and Czechoslovakian crisis of 1968, one Yugoslav author briefly managed to captivate the attention of the disputing fractions within the French Communist Party, and of those Italian communists that strived to define a new party ideology. However, a time when Edvard Kardelj regularly appeared on Italian television and when his articles were published in the newspapers owned by the French Communist Party soon came to an end. Analysed sources indicate that, among other contributing factors, it could have been, at least to a certain extent, due to the fact that early Eurocommunists quickly found a rather significant amount of inconsistencies among the attitudes Edvard Kardelj formulated over the course of just few months.

On the other hand, it is important to note that Kardelj faced a somewhat difficult task of navigating complex currents of Marxist debates in Western Europe, while at the same time maintaining his role as a theoretical defender of LCY party policies, whose spirit was not always on the same course as the development of the attitudes expressed by either the supporters of a Bolshevik or of an Eurocommunist socialist model among the Mediterranean Marxists. At the same time, Kardelj was personally active in the process of defining those same party policies that encouraged internal democratization and decentralization of the party and the state, only to end up defending the privileged position of the communist bureaucracy.

In another time, Kardelj would possibly be able to continue successfully balancing between the various different schools of thought on the European far-left in another time, as he has previously done on numerous occasions, but the dynamics by which consequences of long-term historical process were unravelling in the late 60s created a situation in which his broad experience of self-preservation in contested political spaces became irrelevant.

Лука Филипович

*Между пленумом и бюрократией:
роль дискуссионно противоречивых идей Эдварда Карделя
в дебатах средиземноморских коммунистов 1968–1969 гг.*

Резюме

В ожесточённых марксистских дебатах, последовавших за студенческими протестами и чехословацким кризисом 1968 года, югославскому теоретику Эдварду Карделю удалось на короткое время привлечь внимание оппозиционных фракций внутри Французской коммунистической партии, а также итальянских коммунистов, стремившихся определить новую партийную идеологию. В этот короткий период Кардель регулярно появлялся на итальянском телевидении, а его тексты публиковались в газетах, связанных с Французской коммунистической партией. Однако этот период влияния вскоре закончился. Проанализированные источники свидетельствуют о том, что, ранние еврокоммунисты быстро заметили значительное число противоречий в позициях, сформулированных Карделем в течение всего нескольких месяцев.

В то же время перед Карделем стояла непростая задача: одновременно следить за сложными течениями марксистских дискуссий в Западной Европе и оставаться главным теоретическим защитником политики Союза коммунистов Югославии (СКЮ) – политики, суть которой не всегда совпадала ни с большевистски ориентированными, ни со всё более выраженными еврокоммунистическими позициями среди средиземноморских марксистов. Эта задача усложнялась тем, что Кардель лично участвовал в формировании самой политики СКЮ, которая поощряла внутреннюю демократизацию и децентрализацию государства, так что в конечном итоге ему приходилось отстаивать привилегированное положение коммунистической бюрократии.

В другой исторический момент Кардель, возможно, сумел бы и далее успешно балансировать между различными школами мысли европейских крайне левых, как он неоднократно делал это ранее. Однако в условиях ускоренных и глубоких процессов, характерных для конца шестидесятых, даже его богатый опыт лавирования на конфликтующих идеологических просторах оказался недостаточным.